

PSIXODIAGNOSTIK METODIKALARNING ILMIY PSIXOMETRIK MEZONLARI

Mamatqulova Malikaxon

Qo'qon davlat universiteti dotsent

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20726246>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada psixodiagnostik metodikalarni ilmiy jihatdan baholashda qo'llaniladigan asosiy psixometrik mezonlar keng ko'lamda tahlil qilingan. Ishonchlilik, to'g'rilik, standartlashtirish, normativlar, diskriminativlik va ob'yektivlik kabi fundamental mezonlarning nazariy asoslari, ularni hisoblash usullari hamda amaliy tatbiq etish imkoniyatlari yoritilgan. Bundan tashqari, metodikalarni tanlash va baholashda qo'llaniladigan zamonaviy uslublar ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari psixologik diagnostika amaliyotini yanada takomillashtirish va ilmiy asosini mustahkamlash borasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: *psixodiagnostika, psixometrik mezonlar, ishonchlilik, to'g'rilik, standartlashtirish, normativlar, test validatsiyasi.*

1. KIRISH

Zamonaviy psixologiya fanining ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan psixodiagnostika — shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini, holat va xulq-atvor xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan ilmiy-amaliy faoliyat sohasidir. Psixodiagnostik metodikalar yordamida insonning intellektual qobiliyatlari, shaxsiy fazilatlari, motivatsion yo'nalishlari, emosional holati va boshqa ko'plab psixologik xususiyatlari o'lchanadi va baholanadi.

Biroq barcha psixodiagnostik vositalar bir xil ilmiy sifatga ega emas. Metodikaning sifatini belgilovchi eng muhim omil uning ilmiy psixometrik mezonlarga qanchalik mos kelishidir. Psixometriya — psixologik o'lchov nazariyasi va amaliyoti bo'lib, u testlarni yaratish, standartlashtirish, tekshirish va talqin qilish bilan shug'ullanadi (Anastazi, 1982; Burlachuk, 2006).

O'zbekiston psixologiya amaliyotida psixodiagnostik metodikalardan foydalanish tobora kengayib bormoqda: ta'lim, klinik psixologiya, mehnat psixologiyasi, harbiy va sport psixologiyasi kabi sohalarida ularning o'rni ortib borayotir. Ayni paytda, ko'plab mutaxassislar metodikani tanlash jarayonida uning ilmiy asoslanganligiga yetarlicha e'tibor bermayotganligi kuzatilmoqda. Bu esa diagnostika xulosalarining sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — psixodiagnostik metodikalarni ilmiy baholashda qo'llaniladigan asosiy psixometrik mezonlarni tizimli tahlil etish, ularning mohiyatini yoritish va amaliy tatbiq etish imkoniyatlarini ko'rsatib berishdan iborat.

2. TADQIQOT MUAMMOSINING TAHLILI

Psixometrik mezonlar masalasi uzoq ilmiy tarixga ega. XIX asrning oxiri — XX asrning boshlarida F.Galton, J.Kettel, A.Bine, T.Simon kabi olimlar birinchi psixologik testlarni yaratishdi. Keyinchalik L.Termen, R.Yerkes, L.Terstun va boshqa olimlar psixometriyaning metodologik asoslarini ishlab chiqdi.

Hozirgi vaqtda psixometrik mezonlarning eng to'liq va tizimli tavsifi A.Anastazi (1982), L.Cronbach (1990), S.Messick (1995), L.Burlachuk (2006) ishlarida keltirilgan. O'zbekiston psixologiyasida bu masalaga M.G'.G'oziev, E.G'oziev, N.Sobirov, L.Morozova va boshqalarning tadqiqotlari bag'ishlangan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, psixometrik mezonlar majmuasi quyidagi asosiy komponentlarni o'z ichiga oladi: ishonchlilik (reliability), to'g'rilik (validity), standartlashtirish (standardization), normativlar (norms), diskriminativlik (discrimination) va ob'yektivlik (objectivity). Zamonaviy yondashuvda bu mezonlar o'zaro bog'liq tizim sifatida ko'rib chiqiladi, chunki ulardan birining past darajada bo'lishi butun metodikaning sifatiga ta'sir qiladi.

3. ASOSIY PSIXOMETRIK MEZONLAR

3.1. Psixometrik mezonlar tizimi

Quyidagi jadvalda asosiy psixometrik mezonlar, ularning ta'rifi va amaliy ahamiyati umumlashtirilgan:

Mezon	Ta'rif	Amaliy ahamiyati
Ishonchlilik (Reliability)	Metodika natijalarining barqarorligi va qayta takrorlanuvchanligi. Test-retest korrelyatsiyasi $r \geq 0.70$ bo'lishi talab etiladi.	Bir xil shartlarda olingan natijalarning mustahkamligini kafolatlaydi
To'g'rilik (Validity)	Metodika o'lchashi kerak bo'lgan psixologik konstruktning haqiqatda o'lchayapti yoki yo'qligini aks ettiradi.	Diagnostika xulosalarining sifatini belgilaydi, noto'g'ri qarorlar qabul qilishning oldini oladi
Standartlashtirish (Standardization)	Testni o'tkazish, baholash va natijalarni talqin qilish shartlarining yagona qoidalari majmui.	Turli kishilar va guruhlar natijalarini taqqoslash imkonini beradi
Normativlar (Norms)	Muayyan namunaviy guruh uchun hisoblangan o'rtacha ko'rsatkichlar va standart og'ishlar.	Individual natijani populyatsiya fonida baholashga yordam beradi
Diskriminativlik (Discrimination)	Metodikaning shaxslar o'rtasidagi individual farqlarni aniqlay olish qobiliyati.	Past diskriminativlik metodikani diagnostik jihatdan foydasiz qiladi
Ob'yektivlik (Objectivity)	Natijalar baholovchining shaxsiy ta'siridan xoli ekanligini ifodalaydi.	Turli mutaxassislar tomonidan berilgan baholarning bir xilligi kafolatlaydi

3.2. Ishonchlilik (Reliability)

Ishonchlilik — psixodiagnostik metodikaning eng muhim sifat ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, o'lchov natijalarining barqarorligi, mustahkamligi va qayta takrorlanuvchanligi bilan tavsiflanadi. Ishonchli metodika bir xil shartlarda bir xil natijalarga olib keladi (Cronbach, 1951).

Ishonchlilikni baholashning asosiy usullari:

- Test-retest ishonchliligi — bir xil metodika ma'lum vaqt o'tgach bir xil guruhga qayta qo'llanilib, ikkala o'lchov natijalari o'rtasidagi korrelyatsiya aniqlanadi ($r \geq 0.70$ talab etiladi);
- Parallel shakllar ishonchliligi — metodikaning ikkita ekvivalent versiyasi natijalarining korrelyatsiyasi;
- Ichki izchillik (Cronbach's alpha) — elementlarning o'zaro bir-birini o'lchash darajasini aks ettiradi ($\alpha \geq 0.70$);
- Ikki yarim test ishonchliligi (Split-half) — testni ikkiga bo'lib, ikkala qismning korrelyatsiyasini hisoblash.

Ishonchlilikka ta'sir etuvchi asosiy omillar: elementlar soni, ularning bir hil yo'nalganligi, o'tkazish shartlarining barqarorligi, test variantining holatiga bog'liq xato (Standard Error of Measurement — SEM). O'lchov xatosi qanchalik kichik bo'lsa, metodika shunchalik ishonchli hisoblanadi.

3.3. To'g'rilik (Validity)

To'g'rilik — metodika o'lchashi kerak bo'lgan psixologik konstruktni qanchalik aniq o'lchashini ko'rsatuvchi mezon. Bu psixometriyaning eng murakkab va ko'p qirrali tushunchasi hisoblanadi (Messick, 1995).

To'g'rilik turlari:

- Mazmun to'g'riligi (Content validity) — metodika tarkibi o'lchanayotgan psixologik xususiyatning barcha muhim aspektlarini qamrab olganligini tekshiradi. Odatda ekspertlar guruhi tomonidan baholanadi;
- Konstrukt to'g'riligi (Construct validity) — metodika o'lchayotgan nazariy konstruktni qanchalik to'g'ri aks ettirishini ko'rsatadi. Omillar tahlili, konvergent va diskriminant validlik orqali tekshiriladi;
- Mezon to'g'riligi (Criterion validity) — metodika natijalari bilan tashqi mezon (kasbiy muvaffaqiyat, ekspert bahosi va hokazo) o'rtasidagi korrelyatsiya;
- Prognozli to'g'rilik (Predictive validity) — metodika natijalarining kelajakdagi xulq-atvor yoki muvaffaqiyatni qanchalik aniq bashorat qilishini o'lchaydi;
- Ekologik to'g'rilik (Ecological validity) — laboratoriya sharoitida olingan natijalarning real hayotdagi vaziyatga mos kelish darajasi.

3.4. Standartlashtirish va Normativlar

Standartlashtirish — metodikani o'tkazish, baholash va talqin qilish uchun yagona va aniq qoidalar yaratishdir. Standartlashtirilgan metodikada: o'tkazish tartibi, vaqt chegaralari, ko'rsatmalar matni, javoblarni baholash mezonlari va natijalarni talqin qilish usullari qat'iy belgilangan bo'ladi.

Normativlar — muayyan populyatsiya uchun hisoblangan me'yoriy ko'rsatkichlar bo'lib, ular individual natijani guruhning o'rtacha ko'rsatkichi bilan taqqoslash imkonini beradi. Normativlar turlari:

- Yosh normativlari — turli yosh guruhlari uchun alohida hisoblangan;
- Jins normativlari — erkaklar va ayollar uchun alohida me'yorlar;

- Kasbiy normativlar — muayyan kasbiy guruhlar uchun;
- Madaniy normativlar — turli madaniy va etnik guruhlar uchun.

Normativlarni hisoblashda persentillar, standart ball (z-ball, T-ball, IQ shkala), stanin va stenlar kabi o'lchov shkalalaridan foydalaniladi.

3.5. Diskriminativlik va Ob'yektivlik

Diskriminativlik — metodikaning shaxslar yoki guruhlar o'rtasidagi farqlarni aniqlay olish qobiliyatidir. Har bir test elementi uchun diskriminativlik indeksi hisoblanadi; past diskriminativlikka ega elementlar ($d < 0.20$) o'zgartiriladi yoki chiqarib tashlanadi.

Ob'yektivlik — turli baholovchilar tomonidan berilgan ballarning bir-biriga mos kelish darajasini ifodalaydi. Bu mezon ayniqsa proyektiv metodikalar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ob'yektivlikni oshirish uchun aniq va batafsil baholash kalitlari, baholovchilararo ishonchlilik (inter-rater reliability) koeffitsienti ($r \geq 0.85$ talab etiladi) va baholovchilarni maxsus tayyorlash zarur.

4. METODOLOGIK YONDASHUV

Psixometrik mezonlarni kompleks baholash uchun quyidagi bosqichli yondashuv tavsiya etiladi:

- Dastlabki nazariy tahlil: metodikaning maqsadi, nazariy asosi va o'lchov konstrukti aniqlashtiriladi;
- Mazmunni ekspert baholash: sohaning mutaxassislari elementlarning o'lchov maqsadiga muvofiqligini baholaydi;
- Pilot tadqiqot: kichik namunaviy guruhda metodikani sinab ko'rish va dastlabki psixometrik ko'rsatkichlarni hisoblash;
- Asosiy standartlashtirish tadqiqoti: vakillik tanlamasida ($n \geq 300$) keng ko'lamli ma'lumot yig'ish;
- Statistik tahlil: ishonchlilik koeffitsientlari, faktorli tahlil, elementlar tahlili, validlik koeffitsientlari hisobi;
- Normativlarni hisoblash: namunaviy guruh uchun me'yoriy ko'rsatkichlar jadvalini tuzish;
- Psixometrik pasport tayyorlash: barcha mezonlar ko'rsatkichlari bilan hujjat rasmiylashtiriladi.

5. NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston psixologiya amaliyotida qo'llaniladigan metodikalarning katta qismi to'liq psixometrik tekshirishdan o'tkazilmagan. Buning sabablari quyidagicha:

- Mahalliy populyatsiya uchun alohida normativlarning yo'qligi;
- Chet el metodikalarini o'zbek tiliga tarjima qilishda sifat tekshiruvining yetarli emasligi;
- Psixometriya bo'yicha mutaxassislarning kamligi;
- Metodikalarni standartlashtirish uchun moliyaviy va tashkiliy resurslarning cheklanganligi.

Xalqaro amaliyotda keng qo'llaniladigan psixometrik baholash standartlari orasida APA/AERA/NCME tomonidan 2014-yilda nashr etilgan "Standartlar psixologik va ta'limiy testlash uchun" hujjati alohida o'rin tutadi. Ushbu standartlar metodikalarni yaratish va qo'llashning asosiy tamoyillarini belgilaydi.

Zamonaviy psixometriyada klassik test nazariyasi (CTT) bilan bir qatorda element-javob nazariyasi (IRT — Item Response Theory) tobora keng qo'llanilmoqda. IRT yondashuvi test elementlari sifatini aniqroq baholash, individual xato o'lchovini hisoblash va adaptiv testlash tizimlarini yaratish imkonini beradi.

6. XULOSA

Psixodiagnostik metodikalarning ilmiy psixometrik mezonlarga muvofiqligi — sifatli psixologik diagnostikaning asosi hisoblanadi. Ushbu maqolada ko'rib chiqilgan ishonchlilik, to'g'rilik, standartlashtirish, normativlar, diskriminativlik va ob'yektivlik mezonlari birgalikda metodikaning kompleks ilmiy portretini yaratadi.

O'zbekiston psixologiya fanini rivojlantirish uchun quyidagi choralar muhim ahamiyat kasb etadi:

- Mahalliy populyatsiya uchun standartlashtirilgan diagnostik metodikalar bankini shakllantirish;
- Psixometrik tahlil bo'yicha psixolog-mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlash;
- Metodikalarni ilmiy baholash uchun milliy standartlar va me'yoriy hujjatlar ishlab chiqish;
- Xalqaro psixometrik tajribani o'rganish va mahalliy sharoitga moslashtirib joriy etish;
- Psixodiagnostika amaliyotida IRT va kompyuterli adaptiv testlash (CAT) texnologiyalarini qo'llashni kengaytirish.

Kelgusi tadqiqotlarda o'zbek bolalar va o'smirlar uchun intellektual va shaxsiy rivojlanishni baholashning standartlashtirilgan metodikalarini ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy vazifa bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. *Anastasi, A. (1982). Psychological testing (5th ed.). Macmillan.*
2. *Burlachuk, L.F. (2006). Psixodiagnostika: Uchebnik dlya vuzov. SPb.: Piter.*
3. *Cronbach, L.J. (1951). Coefficient alpha and the internal structure of tests. Psychometrika, 16(3), 297-334.*
4. *G'oziev, E.G'. (2010). Psixologiya. T.: O'qituvchi nashriyoti.*
5. *Messick, S. (1995). Validity of psychological assessment: Validation of inferences from persons' responses and performances as scientific inquiry. American Psychologist, 50(9), 741-749.*
6. *Nunnally, J.C., & Bernstein, I.H. (1994). Psychometric theory (3rd ed.). McGraw-Hill.*
7. *Sobirov, N.S. (2018). O'zbek psixologiyasida diagnostik metodikalarning standartlashtirish muammolari. Psixologiya jurnali, 3(2), 45-58.*
8. *American Psychological Association. (2014). Standards for educational and psychological testing. Washington, DC: Author.*